

*М.Шульга,
член-кореспондент НАН України,
доктор соціологічних наук*

**БОЛЬОВІ ТОЧКИ УКРАЇНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА У ФОКУСІ
ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ**
(Післямова)

Цьогорічний омнібус Інституту соціології НАН України проводився в буденних умовах політичного і державного життя. Не було ніяких загальноукраїнських виборів, масових політичних кампаній, не було ніяких великих міжнародних заходів, які б концентрували увагу суспільства (на штиб минулорічного чемпіонату Європи з футболу). Йшло рутинне життя суспільства, що продовжує переживати системну кризу. Ніяких значущих кроків, які б відкривали перспективу для суспільства в цілому або хоча б окремих соціальних груп, ніким – ні владою, ні опозицією – не було зроблено. Не можна ж всерйоз сприймати, наприклад, формально проголошені владою реформи у сфері медицини або пенсійного забезпечення як кроки, що ведуть до поліпшення справ у цих сферах, або сподіватися на те, що підписання Угоди про асоціацію з ЄС щось змінить у найближчі роки у країні на краще. До того ж ще не відомо, наскільки років розтягнеться процедура схвалення Угоди з ЄС парламентами країн-учасниць.

Однак не можна й стверджувати, що ніяких подій у суспільстві у цей період не відбувалось. Без сумніву, “кріт історії” рухався в глибині суспільних процесів, і лише деякий відгомін його зусиль пробивався назовні суспільного життя. Деякі з цих виплесків у сферу суспільної свідомості авторам нашого дослідження вдалося зафіксувати і проінтерпретувати.

Насамперед у статтях збірника показано ставлення населення до процесів у економіці країни. Дані омнібусу, як і дані державної статистики, засвідчують, що вітчиз-

няна економіка переживає не найкращі часи. Депресивні явища не можна пояснити лише світовою кризою. Справа у тому, що становище в економіці в останній рік не покращується, а погіршується. За перше півріччя 2013 р. Україна зайняла останню позицію серед країн СНД за показниками ВВП. Спад промислового виробництва за цей період становив 5,3% [1]. Однією з причин негативних явищ в економіці називають високі ціни на російський газ, хоча обсяги його закупівлі в останній рік істотно зменшились.

Склалася непроста ситуація у фінансовому секторі держави. Державний борг вже становить близько 31% ВВП [2]. Щоправда, дехто з посадовців і провладних аналітиків вважає, що ситуація з фінансами в країні не драматична. Мовляв, на тлі запозичень деякими європейськими країнами, що сягають 120%, борг нашої країни нічим не загрожує.

Тим паче, що країна має достатній золотовалютний запас, щоб, урешті-решт, покрити борги. Останній аргумент з кожним місяцем стає дедалі хиткішим. Справа в тому, що золотий запас України скоротився за останні два роки на 10 млрд доларів і на 1 серпня 2013 р. становив 22,719 млрд доларів [3]. До того ж зовнішню заборгованість країни не слід розглядати відокремлено від інших її фінансових і економічних показників, а також можливостей брати додаткові запозичення. А вони всі у нас вкрай несприятливі. Ні МВФ, ні інші фінансові інститути не поспішають виділяти Україні кредити. Переговори з цього питання тривають уже не один рік, але поки що кредитори висувають урядові такі умови, які ведуть до значного політичного ризику. Несприятливим показником розвитку фінансової сфери є істотне збільшення дефіциту Державного бюджету України. За перше півріччя 2013 р. він зріс утричі – до 22,5 млрд грн проти показника у 6,7 млрд грн за перше півріччя 2012 р. [4]. Виникають труднощі і з платіжним балансом, уряд вводить у обіг векселі. Несприятливі процеси в фінансах підривають довіру в іноземних інвесторів. Свідченням цього є зростання за пер-

ше півріччя 2013 р. показника щодо України агентства Standard & Poor's, що інформує про ризик дефолту з 34,8% до 44,2% [5]. Експерти це коментують таким чином, що йдеться не стільки про загрозу дефолту, скільки про недовіру іноземних інвесторів.

Згадані об'єктивні процеси в економіці й фінансах відбиваються у громадській думці. Загалом щодо економічного становища країни в суспільстві переважають мінорні настрої. Більшість громадян розчарована в економічній моделі з домінуванням приватної власності на великі підприємства, що панує у країні. За даними нашого дослідження, 41% дорослого населення негативно і скоріше негативно ставиться до самого існування в Україні великих приватних підприємств (43%), приватної землі (53% опитаних). Цей факт можна по-різному інтерпретувати, але його не можна ігнорувати. Тим більше в суспільстві, у якому ще пам'ятають інший економічний і державно-політичний устрій.

Можна припустити, що в населення існують уявлення про різні варіанти виходу економіки з важкого стану. Практика інших держав, які успішно долають кризові явища і нарощують свої економіки, свідчить, що найбільш ефективним є шлях модернізації, запровадження нових технологій і техніки. Проте наше населення не вірить у реальність цього шляху в країні. І причина тут полягає у тому, що у його значної частини існує думка, що нинішня влада не здатна розвивати економіку на цих засадах. 28% опитаних висловились, що ніхто з представників державної влади не здатен розвивати економіку цим шляхом, а ще 36% дотримуються думки, що на це здатна менша частина урядовців.

Якщо українські громадяни не вірять в шлях інновацій, то який же вихід із того становища, у якому перебуває сьогодні економіка, вони вбачають?

Чимало людей вважають, що більш значущою в економіці має бути роль держави. 29% респондентів заявили, що "треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю". Причому не мож-

на стверджувати, що такої думки дотримуються лише люди старшого віку. Так міркує і 19% молоді віком 30 років. А найбільше серед усіх опитаних – 44% – тих, хто вважає, що “треба поєднати державне управління і ринкові методи”. За віковими групами цей розподіл такий: 47% респондентів до 30 років, 49% до 55 років і 35% старших за 55 років. Тобто ця думка є найбільш поширеною серед молоді і людей середнього віку. А серед старшої вікової групи найбільш поширеною є думка “треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю”. До цього схиляється 40% людей старшого віку.

Такий розподіл думок щодо участі держави в управлінні економікою корелює з думками щодо того, кому повинна належати крупна власність – великі підприємства і земля. Значна частина громадян вважає за доцільне повернення великої власності державі. Такої думки щодо великих підприємств загалом дотримується дві третини опитаних, а щодо землі – 61% респондентів. Хоча громадяни значно толерантніше ставляться до приватної власності на малі підприємства. Практично половина опитаних (49%) не вважає за доцільне повернення у власність держави малих приватних підприємств.

Розчарування значної частини населення своїм становищем у суспільстві, відсутністю перспектив для себе і своїх дітей призводить до поділу суспільства на дві частини. Одні вважають, що занедбаність, низький життєвий рівень більшості населення, значна кількість бідних є наслідком недостатнього впровадження демократії, ліберальних правил в економіці. А друга частина людей вважає, що вихід із безладу полягає у посиленні ролі держави в управлінні економікою, поверненні до радянських цінностей.

На особистісному рівні ставлення до приватної власності, до роботи на приватних підприємствах, до ринкових відносин, до конкуренції в економічній сфері, у тому числі у сфері праці, є неоднозначним. Майже половина (48%) людей не сприймає як свою систему цінностей рин-

кового суспільства – приватна власність, збагачення, індивідуалізм, прагнення до особистого успіху тощо, а 26% населення сприймає її. Але серед вікових груп є серйозні відмінності у сприйнятті цих цінностей. Найбільше тих, хто їх сприймає, серед молоді – 37%, тоді як серед людей старшого віку вдвічі менше – 19%.

Слід звернути увагу на те, що таке ставлення до згаданих цінностей проявляється у суспільстві, де у приватному секторі працює майже вдвічі більше опитаних, ніж у державному – 35% і 18% відповідно (45% відповіли, що не працюють). Якщо проаналізувати, як ставляться до цінностей ринкового суспільства ті, хто працює у приватному секторі, то виявляється, що серед них 43% тих, хто їх не сприймає, і 32% тих, хто сприймає. Як бачимо, ситуація зі сприйняттям розглядуваних нами цінностей є неоднозначною, суперечливою. Установки, особистісна спрямованість, що визначаються цими цінностями, є такими ж різноманітними серед різних людей, причому ця характеристика розбіжностей (неконсолідованості уявлень, різноманітності спрямованостей) притаманна людям, які належать до одних і тих же соціальних груп: соціально-класових, вікових, освітніх, поселенських, етнічних, релігійних тощо.

Неоднозначність сприйняття нових умов життя, які настали після проголошення незалежності, підтверджується і тим, що переважна частина суспільства ще не адаптувалася до них. На запитання *“Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?”* лише 16,5% респондентів відповіли: *“Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності”*. Проте найбільше опитаних відповіли на це запитання так: *“Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті”*. Так відповів кожний третій респондент (34%). І ще 31% опитаних відповіли: *“Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще”*. Здавалося б, що молодь має бути значно краще адаптованою до нових умов, ніж середнє і старше покоління, оскільки

вона в них виросла. Проте не все так просто. Тільки 22% молоді до 30 років активно включились у нове життя і вважають, що ринкові відносини є природним способом життєдіяльності. 44% людей цієї вікової групи перебувають у пошуку себе в теперішньому житті, а 17% не бажають пристосовуватися до нинішніх умов і живуть як доведеться. Така реакція населення на умови життя свідчить, що уявлення багатьох політологів про, як вони вважають, рятівне природне відмирання старшого покоління, обтяженого, на їх думку, пороками тоталітарного суспільства, є прямолінійними і примітивними. Той спосіб життя, який склався у нашому суспільстві за останні двадцять років, не задовольняє його громадян усіх вікових груп, у тому числі тих, хто народився і зріс в умовах ринкових відносин. Практика повсякденних відносин формує у людей негативне ставлення до них. Якщо наприкінці 80-х років минулого століття значна частина людей була невдоволена безгосподарністю, неповороткістю підприємств, які були поширені за умов державної власності, і не довіряла керівникам підприємств, партійним і радянським керівникам, то сьогодні 46% населення різною мірою не довіряє приватним підприємцям, а довіряє їм лише 15%.

Усе це свідчить про те, що переважна більшість суспільства ще не адаптувалась до нових умов життя, перебуває в дисгармонії з ними і переживає дискомфорт.

Загальний стан українського суспільства ускладнюється ще однією вкрай гострою проблемою – депопуляцією населення. На нашу думку, держава і суспільство ще недостатньо усвідомили ту загрозу, яку несе це явище. За великим рахунком, варіантів розв'язання цієї проблеми є два, і вони вкладаються в альтернативу: бути чи не бути українському народу у ХХІІ ст., залишитись на історичній сцені чи перейти у категорію зниклих народів. Проте ця проблема все ще на периферії уваги державних структур, її відтісняє поточна кон'юнктура. Більше того, деякі експерти вже висувають досить спірну думку про те, що скорочення населення – це благо для суспільства,

а не загроза, оскільки держава не здатна розв'язати низку соціальних проблем. Не будемо тут включатись у цю дискусію і вдаватись у соціально-демографічну проблематику, пов'язану зі зменшенням кількості населення з причини зменшення народжуваності й збільшення смертності. Звернемо увагу на ще один чинник, що в підсумку в наших умовах веде до скорочення населення. Це потужна міграція з України. Вона набула різних форм: масова трудова міграція, відтік "мізків", молодіжна міграція та деякі інші її види. Причинами виїзду є нестабільна економічна ситуація, невдоволеність умовами життя, безперспективність свого майбутнього і майбутнього дітей, надія самореалізуватись за кордоном як особистості, як фахівцю, а також сподівання на краще облаштування свого побуту, ніж на батьківщині.

Як правило, логіка виїзду за кордон є такою: людина планує виїхати на деякий час до іншої країни, заробити грошей на квартиру, на оплату навчання дітей, на лікування хворого члена сім'ї або зробити науковий експеримент, написати дисертацію тощо і повернутись додому. Але тривала економічна криза в Україні, низький рівень зарплат і низький рівень життя спонукають трудових мігрантів до перевезення сім'ї у країну перебування. Потім, щоб утриматись на відповідному матеріальному рівні і мати гідний соціальний статус у країні перебування, мігрант докладє зусиль для того, щоб отримати там посвідку на проживання. Навчання дітей трудових мігрантів у місцевих школах та інших навчальних закладах створює передумови того, що діти не захочуть (а за ними й батьки) повертатися на батьківщину.

В умовах постаріння населення у багатьох розвинутих країнах світу в міграції зацікавлені не тільки самі мігранти, а й країни, економіка яких потребує додаткової робочої сили. У цих країнах, у тому числі і в сусідніх з Україною, відбувається процес постійного вдосконалення законодавства про мігрантів. Останнім часом воно створює своєрідний ефект пилососа, який ще більше витягуватиме з України кваліфіковану робочу силу найпродуктивнішого

віку. Водночас обставини складаються так, що жорсткіші законодавчі заходи щодо нелегальних мігрантів у країнах Євросоюзу і Росії можуть спрямувати їх потік в Україну [6].

До речі, слід звернути увагу на те, що більшість дослідників міграції зосереджують увагу на зовнішній міграції, а внутрішня опинилася недостатньо дослідженою. Поки що мало вивчені чинники, які сприяють підвищенню мобільності населення всередині країни. Не досліджено відмінності у мотивації трудової мобільності для різних вікових, освітніх, поселенських груп.

Тема депопуляції населення у сукупності з її складовими (суспільне здоров'я, здоровий спосіб життя, бідність, еміграція з країни тощо) на тлі невдач у державному будівництві, урешті-решт, може стати прайм-темою для політики. Адже розрідження населення на території і переважання в суспільстві відцентрових сил можуть поставити під сумнів питання суверенітету країни.

Отже, аналіз засвідчує, що стан базисних соціально-економічних відносин, що визначають нинішній державно-політичний лад, є кризовим. І уряд, і політичні партії, і фінансово-промислові кола не можуть не зважати на такий стан громадської думки. Він вкрай тривожний. Адже значна частина населення стоїть в опозиції до підвалин соціально-економічного ладу держави.

На цьому тлі у функціонуванні державних органів і фінансово-промислових груп проявляється низка негативних явищ, що загострюють соціальні відносини і ще більше ускладнюють ситуацію в суспільстві. Так, державою практично, не приділяється увага одній із найгостріших проблем – проблемі подолання кричущої соціальної нерівності. Ця тема – на периферії уваги уряду, а також рад, комісій при Президентові. Бездіяльність влади у цьому напрямі чітко зафіксована громадською думкою. На запитання *“Якою мірою діюча влада розв’язує проблему підвищення добробуту населення, зменшення нерівності?”* 83% респондентів відповіли: *“зовсім не вирішує”* і *“вирішує лише для видимості”*. Це сувора оцінка населенням влади, і влада повинна знати цю оцінку. Якщо

ж цього вона не знає, то це додатковий мінус її діяльності. У сучасних умовах вже не можна керувати у сфері суспільних відносин, не маючи зворотного зв'язку з об'єктом управління.

Ті, хто сьогодні при владі, і ті, хто накопичив велетенські статки, набули ці статуси завдяки масовому перетоку людей із одних соціальних груп в інші, завдяки соціальній мобільності, яка була притаманна радянському суспільству як у період стабільності, так і на зломі, у період горбачовських реформ, а потім, у 90-ті, після проголошення незалежності, в часи спроб злому всіх соціальних інститутів. Саме в цей час вони заклали основи для свого соціального злету. Але період високої соціальної динаміки минув. Руйнування старої і формування нової соціальної структури відбулись дуже швидко. У суспільстві склалася різко поляризована за прибутками і рівнем життя соціальна структура. Тепер та кількісно незначна соціальна групка, що знаходиться на вершині піраміди власності, намагається законсервувати статус кво, узаконити станово-кастовий устрій, що склався на даний момент. Спрямованість активності цієї олігархічної групки є суто інстинктивною, але безперспективною. На інстинктах у сучасному суспільстві соціальні стратегії не будуються. Лише раціональні професійні розрахунки суспільствознавців, що спираються на логіку і аргументи сучасних наук, можуть забезпечити розробку довгострокової стратегії збереження їх незліченних багатств і перебування при владі. Наявність великої частки людей з високою освітою, що є ознакою сучасного суспільства, у тому числі й українського, урешті-решт, не витримає ущемлення своєї людської гідності, відсутності умов для суспільної самореалізації і соціального самоствердження, відчуття своєї соціальної меншовартості і збунтується. Влада не веде діалог із суспільством. Громадянин затиснутий у такі умови, що не може жодним чином вплинути на рішення влади і проконтролювати її дії. 76,5% опитаних заявили, що вони не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур. Крім того, значна частина

людей перебуває у важких матеріальних умовах, не бачить ніяких шляхів виходу зі скрути. Їхній терпець також не безкінечний. Поштовхом до масових виступів може стати будь-яка випадкова подія [7]. Результатом такого вибуху може бути втрата верхівкою всього. У кращому для верхів випадку доведеться ділитися значною часткою багатства і влади, щоб урятувати основи суспільного ладу. Але теоретично не виключається і той варіант, коли буде втрачено все, у тому числі й самі основи такого суспільно-політичного ладу.

До речі, чимало авторів час від часу пророкують революційні події. Особливо активізувались провидці перед виборами до Верховної Ради 2012 р. [8].

На перший погляд ці міркування і прогноз можуть здатися надто радикальними. З цим можна погодитися, якщо не брати до уваги явище випадковості, яке неодноразово себе проявляло у соціальній історії. Але в будь-якому разі та модель різко соціально поляризованого суспільства, яким є сьогодні українське суспільство, не має майбутнього. Перед суспільством стоїть виклик на нову соціально-політичну парадигму розвитку.

Сьогодні, дійсно, не можна говорити про радикалізм настроїв основної маси суспільства. Хоча 58% опитаних і оцінює в цілому політичну ситуацію в Україні як напружену, все ж 59% респондентів вважають, що масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння життя, на захист своїх прав є малоймовірними. Лише 22% населення заявляють, що особисто братимуть участь у мітингах, демонстраціях протесту, якщо такі відбудуться, а 53% – скоріше ні. До того ж ефективними і припустимими для себе заходами і засобами захисту своїх прав та інтересів найбільше респондентів (24–27%) вважають участь у передвиборчих кампаніях, збирання підписів під колективними петиціями, законні мітинги і демонстрації. До крайніх форм протесту готові значно менше людей – до пікетування державних установ, відмови виконувати рішення адміністрації, органів влади, погрожування страйком, до участі у несанкціонованих мітингах і демонстра-

ціях – від 7% до 10%. Близько 5% опитаних заявили про готовність брати участь у незаконних страйках, голодуваннях протесту, захопленні будівель державних установ, блокуванні шляхів сполучення. До таких крайніх дій, як створення незалежних від Президента та Уряду збройних формувань, готові 2% респондентів.

Майже половина населення (47%) поки що готова переносити існуючі життєві негаразди, заявивши: “жити важко, але можна терпіти”. Однак кожен третій (33,5%) вже говорить: “терпіти наше тяжке становище вже неможливо”. Тому, розглядаючи альтернативу “терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом”, 42,5% опитаних відповіли, що “потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя”, а 30% – “потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій”.

Так люди сприймають своє становище в суспільстві. І, виходячи із власних умов життя, дають оцінку цьому суспільству. На запитання нашого дослідження “*Можна чи не можна назвати теперішнє суспільство, у якому Ви живете, справедливим?*” респонденти могли обрати відповідь у діапазоні, розбитому на п’ять позицій, – від “зовсім несправедливе” до “дуже справедливе”. Відповіді розподілилися так: 37% визначили суспільство як зовсім несправедливе, ще 36% розмістили відповіді у сусідній до цього позиції. Тобто 73% населення дає нашому суспільству оцінку як суспільству різною мірою несправедливого. Середню оцінку в діапазоні між “зовсім несправедливе” і “дуже справедливе” дають 23% респондентів. А біля полюсу “дуже справедливе” – оцінки лише 4% опитаних. Це ще один дуже серйозний сигнал для влади і пануючої верхівки.

Такі умови життя спонукають людей до протестних виступів. В Україні їх центром у всі роки незалежності був Київ, хоча рівень життя в столиці був найвищим порівняно з іншими містами. У найбільш скрутному стано-

вищі перебуває населення середніх і малих міст. Однак у них масштаб реальних протестів невеликий, незважаючи на високий рівень вербальної готовності жителів взяти участь у протестних виступах. Останнім часом помічається незначний зсув локальних протестних дій у провінцію. При цьому причиною низки виступів громадян на периферії стали не вкрай важкі соціально-економічні умови життя: високий рівень безробіття, низький рівень життя, безперспективність, а, як правило, випадкові надзвичайні події – згвалтування, спроби вбивства жертв насильства, беззаконня, хамське поводження представників державних органів з громадянами, розбиті дороги, конфліктні питання у розподілі земельних ділянок тощо. В основі цих виступів – обурення, відчай, ущемлена гідність, безпорадність, тобто емоції, а не певна раціональна програма, що веде до виправлення ситуації, до змін у соціальних відносинах, умовах життя чи праці.

Обговорюючи больові точки нашого соціуму, невірно було б причини суспільних вад бачити лише в середовищі влади і опозиції. Процеси деградації глибоко проникли і в середовище населення. Ми не випадково використовуємо термін “населення”, а не “громадяни”. Адже під впливом ряду причин в останні роки в суспільстві поширюється таке явище, як абсентеїзм, тобто байдуже ставлення особистості до своїх громадянських і політичних прав, переконаність у тому, що вона не може вплинути на стан речей у суспільстві. Не можна не звернути увагу на те, що на запитання *“Яку особисту відповідальність Ви несете за стан справ у цілому в Україні?”*, 67% респондентів відповіли: “Ніяку”. Ще одним прикладом цього явища є рівень уваги громадян до такого доленосного для країни, її державного і політичного устрою, для кожного громадянина процесу, як внесення змін до Конституції. Наше дослідження проводилось у період, коли у середовищі політичного істеблшменту та громадських активістів була актуалізована така тема, як робота Конституційної Асамблеї, що спрямована на підготовку змін до Конституції. Проте цей орган, що готує новий варіант Основно-

го Закону країни, був поза увагою основної маси громадян. На запитання “Що Вам відомо про роботу Конституційної Асамблеї?” кожен третій (32%) відповів: “Не чув про такий орган”. Ще 20% сказали, що їх це не цікавить. 23,5% опитаних щось чули про створення цієї організації, але нічого конкретного про її роботу не знають. І лише 5% заявили, що чули про засідання Конституційної Асамблеї і про питання, які на ній розглядалися. Особливих відмінностей у відповідях на це запитання серед вікових груп не спостерігається. Насторожує лише одна відповідь, яку дали респонденти віком до 30 років. Серед них виявилось найбільше тих, хто сказав: “Мене це не цікавить” – 26%. Водночас серед людей середнього віку і старшого віку таких було 19%. Це вказує на тривожну тенденцію байдужості серед молоді до ключових суспільно-політичних і правових питань.

Загалом, соціальна ситуація в суспільстві є вкрай складною. На жаль, українська політична еліта не здатна опанувати ситуацію. Вона не просто розділена на політичних суперників, а глибоко розколота. Її роздирають різноманітні конфлікти: політичні, ідеологічні, бізнесові, особистісні. Опозиція звинувачує правлячі кола у зраді національних інтересів, узурпації влади, політичних репресіях, авторитаризмі, тоталітаризмі і навіть диктатурі.

Насправді, той владний режим, який склався в Україні, особливо в останні три роки, навіть важко визначити. Навряд чи можна назвати теоретично виваженими і адекватними сьогоdnішній реальності спроби опозиції демонізувати його і показати як авторитарний, тоталітарний і навіть як диктатуру. Насправді, інститути державної влади у нас недостатньо міцні і не показують на практиці здатності до масових репресій своїх політичних суперників. Це продемонстрували і події 2004 р., коли ніякого серйозного спротиву опозиції жодний державний інститут, навіть силові, не проявив. Мало чим відрізняються за своїми якостями і сьогоdnішні державні інститути від інститутів взірця 2004 р. Дійсно, в останні два-три роки проявляються окремі тенденції, пов’язані зі зміцненням

вертикалі влади, волонтаризмом посадовців, порушенням закону державними інститутами. Але вони ще не перейшли тієї межі, коли можна говорити про авторитарний режим, а тим більше про диктатуру. Про це свідчать і дані нашого дослідження. На запитання *“Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?”* 48% опитаних відповіли ствердно і тільки 28% сказали, що “ні”. Звичайно, остання цифра потребує аналізу з боку влади, але це ще не той рівень, який був підставою для того, щоб назвати правлячий режим тоталітарним. До того ж у країні на початок 2013 р. зареєстровано 198 політичних партій. Інша справа, що це за партії, яка їх політична активність і життєздатність. Але це вже питання не до влади.

На практиці, скоріше, маємо режим з розбалансованою системою взаємодії гілок влади. Цим користуються на всіх рівнях влади різноманітні аморальні типи, відщепенці, авантюристи, кримінальні злочинці. Їх частка в органах державної влади є вже настільки великою, що це створює певний окрас державних інститутів, формує певну атмосферу в суспільстві. А політична сила, що стоїть при владі, виявилася нечутливою до цього небезпечного дефекту і майже нічого не зробила і не робить для самоочищення від згаданих антисоціальних елементів.

Незважаючи на вербальну непримиренність влади і опозиції, вони, як суб'єкти політики, мають більше спільних рис, ніж розбіжностей. І та, і та мають низьку політичну якість. Це проявляється у тому, що вони запозичують чужі гасла і політичні цінності ради того, щоб привернути на свій бік якомога більше прихильників. Але цим способом можна скористатися один два рази. Не більше. Далі люди не повірять. Тому дедалі більше зростає недовіра до всієї політичної еліти, різні групи якої вже неодноразово побували при владі. Опозиційні парламентські фракції загралися у політику. Їхні голосування не відповідають проголошуваним заявам. Пояснення, чому вони так голосують, виглядають у кращому разі наївними, у

гіршому – цинічними. Проблеми, навколо яких опозиція намагається мобілізувати громадян, є дрібними, другорядними, відволікаючими від основних, ключових проблем суспільства.

Їхні лідери жонглюють словами, без потреби красуються перед телекамерами, приндіються, роблять безвідповідальні заяви типу: “Ми в змозі самі себе захищати, і якщо потрібно буде, то ми ще й наших сусідів, я маю на увазі росіян, здатні також обороняти” [9]. Це свідчення повного відриву від реалій, неадекватне сприйняття рівня розвитку громадян. Така поведінка ображає людей. Утім, вони вже давно виробили форму реакції на таких політиків – іронію і поблажливість.

Опозиціонери є незрозумілими і непереконливими для більшості населення. Не можна ж всерйоз говорити про масову підтримку опозиції у таких її акціях, як голодування під Українським домом улітку 2012 р. у зв’язку з прийняттям закону про мови, або піша хода з Врадіївки до Києва і завершальний мітинг цієї ходи на Майдані Незалежності у липні 2013 р. На фарс перетворилося наметова містечко на Хрещатику на підтримку Ю.Тимошенко.

Описані тенденції в середовищі істеблішменту засвідчують, що українська політична еліта сьогодні переживає кризу. Протистояння у її середовищі загострилися не лише між верхівками опозиції і владних структур, а й між окремими групами всередині як самої опозиції, так і правлячої партії. Проте, з іншого боку, коли справа стосується бізнес-інтересів цих еліт, вона дуже швидко знаходить порозуміння.

Трагедія українського політичного життя полягає ще й у тому, що значна частка громадян не бачить не тільки окремих політичних лідерів, які б, на їх думку, могли б вивести суспільство і державу із кризи, але вони не бачать і політичних партій, здатних на це. Лише 21% опитаних вважає, що серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів є такі, яким можна довірити владу. Політичні партії не мають адекватних соціальній

ситуації в суспільстві інтелектуальних інструментів – зрозумілих і привабливих програм, що відкривають перспективи для широких верств населення. Від влади і політичних еліт населення чекає нових, більш сприятливих для себе проектів облаштування життя.

У суспільстві дедалі більше утверджується думка, що істеблішмент не здатний запропонувати суспільству вихід із того глухого кута, у якому перебуває українське суспільство протягом вже більше двох десятиліть. Про це свідчать відповіді на запитання *“Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які могли б ефективно керувати країною?”*. Практично половина населення (49%) вважає, що таких лідерів нема. І тільки 23% вважає, що в нас є керманічі, здатні ефективно керувати країною. Це стосується як тих, хто при владі, так і тих, хто перебуває в опозиції. Хоча влада і опозиція постійно звинувачують одна одну в некомпетентності, нездатності керувати країною.

До речі, ці дані кореспондуються з результатами опитування, проведеного Центром Разумкова на замовлення Фонду *“Демократичні ініціативи”*. Згідно з цими даними практично половина населення (49%) вважає, що країні потрібні нові політичні лідери. Але ще трохи більше третини опитаних (37%) дотримуються думки, що цілком достатньо тих, що вже є. Останній показник навряд чи свідчить про те, що більше третини українських громадян задоволені політичною елітою [10]. Можна стверджувати, що значна частина з них репрезентує розчарованих, тих, хто вже переконався, що поведінка нових політичних лідерів мало чим відрізняється від їх попередників. Адже кардинальна і масова зміна політиків відбулася у 2005 р. Проте потрібно було лише декілька місяців для того, щоб населення переконалося у тому, що нічого нового у стилі поведінки і управління державою, у звичаях і поведках нових політичних лідерів не з’явилося. Відбулися ще декілька хвиль зміни владних команд, а корупція нікуди не поділася, влада не відмежувалась від бізнесу, процвітають клановість, земляцтво, непотизм. Тому значна частина людей вважає, що для виходу суспільства із

кризової ситуації потрібні не просто нові політичні лідери, а такі, що мають певний набір моральних, політичних та професійних якостей. На першому місці стоять такі моральні якості: чесність (50%), некорумпованість (48%), а також така громадянська риса, як готовність насправді захищати інтереси простих людей (48%) [11].

Проблема моралі в українському суспільстві є найгострішою серед решти проблем, що стоять перед соціумом. Вона стала тією ключовою ланкою, від якої залежить розв'язання всього ланцюга суспільних проблем. Метастази аморальності проросли в усіх верствах і групах населення. Зрозуміло, що на першому плані стоїть завдання подолання аморальних явищ у державних інститутах, оскільки саме вони задають клімат моральності в суспільстві. Тому особливо прискіпливо громадяни ставляться до порушення моралі урядовцями, депутатами, представниками опозиції, державними службовцями, керівниками місцевих державних адміністрацій і місцевого самоврядування, керівниками установ і підприємств усіх форм власності.

Як відомо, серед найбільш поширених протиправних і аморальних явищ у нашій країні є корупція. У корупційних процесах переплітається поведінка і державних службовців, і бізнесу, і пересічних громадян. У них втягнуті і влада, і опозиція, і місто, і село, і керівники, і підлегли. 27% опитаних стверджують, що інколи (а 5% з них часто) були вимушені впродовж останніх 12 місяців давати гроші, подарунки, надавати послуги посадовим особам, від яких залежало вирішення невідкладних питань життя. З одного боку, це глибоко обурює громадян, а з другого – більше чверті з них є учасниками цього процесу. Очевидно, що у викоріненні цього явища головну роль має відігравати держава. Але навряд чи щось вийде з цього, якщо в суспільстві будуть впевнені, як зараз, що хабарі беруть по всій вертикалі виконавчої влади, ними не гребують і законодавці, корупцією просякнуті правоохоронні органи і судова система.

Ще одним із поширених пороків нашого суспільства є сімейність у державних органах. У суспільстві сформува-лася усталена думка, що це негативне явище є пошире-ним у центральних, загальноукраїнських органах влади. 76% опитаних відповіли ствердно на запитання *“Чи ба-гато, на Вашу думку, в даний час сімейних зв’язків серед людей, що займають високі пости в органах державної влади на загальноукраїнському рівні?”*. Крім того, рес-понденти вважають, що і на рівні областей та міст і райо-нів цей феномен не є рідкістю. На це вказали відповідно і там, і там по 66% опитаних. Це стосується не лише тих політичних сил, що сьогодні стоять при владі. Цим поро-ком були вражені представники всіх політичних сил, що були в різні роки періоду незалежності при владі.

І насамкінець, звернемо увагу на ще одну подію, на-вколо якої фокусувалась увага влади, бізнесу і політично активної частини суспільства у 2013 р. Це майбутнє підпи-сання Угоди про асоціацію з ЄС. Не будемо аналізувати геополітичний і економічний аспект цього питання. Це справа міжнародників і економістів. Наше завдання пока-зати, як цей процес відображається у думках населення.

Серед політичних еліт практично вже немає розбіжно-стей щодо приєднання до ЄС. Із парламентських партій лише Компартія України не підтримує прозахідний геополітичний вектор. Це означає, що у формальному сенсі не буде особливих проблем для підписання міжнародних документів, що проголошують новий, більш тісний рівень відносин України з Європейським Союзом. Хоча реально вони не стільки наближають країну до ЄС, скільки відри-вають і протиставляють її Росії. До того ж підписання Україною Угоди ніяк не гарантує її від багаторічного “за-висання” у статусі асоційованого члена ЄС. Прикладом перебування у такому “підвішеному” стані є Туреччина. У вересні цього року виповнюється 50 років(!), як вона стала асоційованим членом ЄС. З 1996 р. вона є членом Митного союзу з ЄС.

Але, крім формально-правового аспекту зближення України з ЄС, є ще й інші аспекти взаємодії цих суспіль-

них суб'єктів. Насамперед на відміну від проголошеною злагодою політичних еліт щодо європейського вибору в суспільстві немає такої одноставної єдності. Про це свідчать дані нашого дослідження.

У суспільстві немає однозначної відповіді на доленосне питання вибору цивілізаційного вектора розвитку: або Україна входить у, м'яко кажучи, нову для неї цивілізацію і рішуче відмовляється від своїх глибинних культурно-ідентифікаційних характеристик, або ми залишаємося в руслі свого традиційного східнослов'янського вектора і еволюціонуємо разом з ним. Складність розв'язання цієї проблеми полягає не тільки у тому, що суспільство не може визначитись з вектором цивілізаційного поступу, а й у тому, що країна регіонально неоднорідна. Між регіонами немає консенсусу щодо геополітичного вибору. Якщо в цілому по країні 49% позитивно ставиться до союзу із східнослов'янськими державами – Росією і Білоруссю, 45% є прихильниками вступу до Митного союзу, а 42% бажає інтегруватися в Європейський Союз, то регіонально думки щодо цього питання розподіляються так: 67% на заході – за інтеграцію з ЄС, а 68% на сході – за входження у Митний союз.

Відповіді й на інші запитання щодо геополітичних орієнтацій населення показує такі ж регіональні розбіжності, як і у відповідях на попередні запитання. Так, на запитання *“Кого Ви бачите головним союзником України у найближчі п'ять років?”* найбільше респондентів обрали варіант відповіді *“Росію та країни СНД”*, на другому місці – *“Європейський Союз”* (30%). Але в регіональному сенсі думки населення так само різко відрізняються. Якщо на сході країни головним союзником України бачать Росію та країни СНД 78% опитаних, то на заході 58% респондентів такого союзника вбачають у Європейському Союзі.

Проте не будемо детально аналізувати розбіжності в геополітичних поглядах у таких групах українського суспільства, як вікові, освітні та поселенські групи. Зазначимо лише, що вони є значущими.

Отже, на сьогодні будь-який із варіантів вибору створює в суспільстві напруженість і загрозу розколу.

Слід звернути увагу в цій проблемі на ще один аспект. Прихильники європейського вибору наголошують на тому, що він принесе демократію, верховенство права, добробут. Однак тут слід чітко усвідомити, що означають слова “він принесе”. Хто принесе? Європейський Союз принесе на тарілочки й умонтує у свідомість наших громадян європейські цінності? Чи ЄС поставить завдання імплементації в нашій країні свого законодавства, системи своїх вимог, викладених у нормативних актах, що вміщуються на декількох десятках тисяч сторінок? Як це відбувається на практиці, достатньо подивитись, наприклад, на Болгарію, яка за багатьма характеристиками схожа на Україну. Мабуть, мало є таких людей і в нашій країні, які б не хотіли досягти європейського рівня ВВП на душу населення, європейських стандартів у здійсненні судочинства, європейської якості охорони здоров'я і освіти тощо. Однак проблема полягає у шляхах досягнення цих цілей. Якщо Україна вступає в ЄС для того, щоб її змусили зробити це іззовні, оскільки влада, політичні еліти не здатні досягти цих цілей самостійно, тобто мобілізувати суспільство на досягнення цих цілей, то, можливо, слід замінити сьогоднішній істеблішмент на такий, який би здатний був адекватно реагувати на виклики часу. Показником нездатності вітчизняної еліти намітити стратегію розвитку країни є так звані вимоги Ш.Фюле, а точніше Європейського Союзу. В них переважають вимоги, які є нормальним правилом життя будь-якої цивілізованої держави. Проте ці вимоги не стали дорожньою картою для країни, яка з'явилась у результаті внутрішнього національного діалогу різних політичних сил, а була пред'явлена свого роду умова капітуляції, виставлена іззовні.

Складність ситуації полягає ще й у тому, що нинішня українська еліта не є авторитетом у суспільстві й вона не зможе виконати роль поводиря, “паровозика”, що потягне суспільство в нову соціальну реальність – з новими

цінностями, новими моделями повсякденної поведінки, новим моральним етосом.

Механічне приєднання України до європейського соціального організму, який буде відторгати наш, і навпаки, наш буде відторгати їхній, скоріше, завершиться катаклізмом.

Таким чином, зближення з ЄС таїть у собі такі наслідки: по-перше, розмивання східнослов'янської соціокультурної матриці; по-друге, поглиблення регіональних відмінностей і їх загострення; по-третє, роз'єднання вікових і поселенських груп; по-четверте, протиставлення геополітичних орієнтацій політичної еліти і не менш як половини населення країни.

Отже, проблем у суспільстві й державі накопичилось так багато і вони такі серйозні, що проблеми освіти, культури, транспортної інфраструктури чи екології на цьому тлі видаються другорядними. Зрозуміло, що накопичення стількох проблем у країні є не просто тривожним сигналом, а показником глибокої, затяжної (а у свідомості молоді – перманентної) суспільної кризи. Ситуація ще більше ускладнюється тим, що і сьогодні в суспільстві немає чіткого стратегічного плану виходу з цього критичного стану. Не змінюється вже напрацьований хибний алгоритм життя держави: уряди працюють невпевнено і недовго, головним їх завданням є не зосередженість на розробці і розв'язанні стратегічних проблем країни, а якомога довше утриматись при владі. Парламент цюкаденції втрачає законотворчу ефективність. За двадцять два роки в ньому не вдалося виробити цивілізовані традиції взаємодії фракцій, він став провідником всіляких соціальних девіацій, у тому числі й моральних. Інститут Президента перебуває у стані постійної правової реконструкції. Все це свідчить про те, що суспільство вперлось у глухий кут і для свого самозбереження, а вже потім і розвитку має невідкладно мобілізувати весь свій інтелектуальний потенціал і знайти нову парадигму свого існування.

Література

1. *Основні* показники соціально-економічного розвитку України за січень-червень 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. *Про затвердження* Середньострокової стратегії управління державним боргом на 2013–2015 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2013 р. № 320 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/320-2013-%D0%BF>
3. *Україна* продовжає “проєдять” свої золотовалютні резерви [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.profi-forex.org/novosti-mira/novosti-sng/ukraine/entry1008174662.html>
4. *Діра* в держбюджеті лише за перше півріччя зросла втричі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/news/583831-dira-v-derjbyudjeti-lishe-za-pershe-pivrichchya-zroslo-vtrichi.html>
5. *Україна* залишається однією з найбільш ризикових для інвестування країн // *День*. – 2013. – 22 липня.
6. *Ивженко Т.* Москва спихнет Києву своїх нелегалов / *Т.Ивженко* // *Независимая газета*. – 2013. – 7 августа.
7. *Бевзенко Л.* Страна: вид из окна / *Л.Бевзенко* // *Зеркало недели. Украина*. – 2011. – 9 декабря.
8. Див., напр.: *Каплін С.* Велика жовтнева революція 2012? / *С.Каплін* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://blogs.lb.ua/sergiy_kaplin/136530_velika_zhovtneva_revoljutsiya_2012.html; “Свобода” вірить, що у 2012 році станеться революція [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_svoboda-virit-scho-u-2012-roci-stanetsya-revoljutsiya/415870; *Лук’яненко Л.* До українських політиків опозиційного спрямування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/12/23/6857912/>
9. *Балашов Г.* Восстание масс состоится 29 октября 2012 г. / *Г.Балашов* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blogs.cskp.info/allblogs/?p=719>.
10. *Яценюк* уже готовий обороняти росіян/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2013/07/28/6995090/>.
11. *Громадський* сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба? Загальнонаціональне та експертне опитування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/gromadskii-sektor-i-politika-vzaemodija_-neitralitet-chi-borotba-zagalnonacionalne-ta-ekspertneopituvannja.htm